

Tevfik el-Hakîm'in Avdetu't-Rûh Adlı Eserinde Varoluş İlkesi: Adanmışlık

The Principle of Presence in Tawfiq al-Hakim's Awdat al-Ruh: Devotion

Asiye ÇELENLİOĞLU
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği
Programı, İstanbul, Türkiye
*Arabic Language Teaching Program,
Faculty of Education, Fatih Sultan
Mehmet University, İstanbul, Türkiye*
asiyecenli@windowslive.com

Öz

Batılılaşma sürecinde Mısır edebiyatına çeviri eserler yoluyla giren roman sanatı başarısız ilk örneklerinden sonra yerel renklerine kavuşmuş, dönemin sorunsallarını konu edinerek toplum hafızasını oluşturmuştur. Kadının eğitimi, eş seçimi ve batıl inançların ana temayı oluşturduğu ilk ürünlerden sonra romanın sosyal ve siyasal tüm alanlarda toplumun inşasına soyunduğu görülür. Modern edebiyatın öncü isimlerinden olan Tevfik el-Hakîm, tiyatro sanatına gönül vermesine rağmen toplumsal sorunları ele almada daha elverişli gördüğü romanın gelişimine katkıda bulunmak amacıyla bu formda da ürün vermiştir. Bunlar arasında yer alan *Avdetu'r-Rûh* adlı eserinde Batı karşısında köklü geçmişe sarılan entelektüel kitlenin argümanlarını kullanmıştır. Esas olarak on beş yaşlarındaki bir gencin yaşam öyküsünü konu edinen romanda ana temayı oluşturan adanmışlık duygusunun yanında dönemin sorunsallarından olan feodalite ve batıl inançlar da eleştiri konuları arasında yer almıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmış, araştırmanın desenini durum çalışması oluşturmuştur. Problem durumu *Avdetu'r-Rûh* adlı eserin içeriğinde yer alan eleştiri unsurlarının araştırılmasıdır. İlk dönem Mısır romanının önemli bir halkasını oluşturan eser hakkında şimdiye kadar sınırlı sayıda çalışma yapılmış olması araştırmanın önemini ortaya koymaktadır. Çalışmada el-Hakîm'in edebî kişiliği ele alındıktan sonra Mısır edebiyatında romanın önemli halkalarından birini oluşturan söz konusu eser içeriğindeki sorunsallar çerçevesinde incelenerek analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Roman, Tevfik el-Hakîm, Eleştiri, Çiftçi

Abstract

During the process of Westernization, the art of the novel entered Egyptian literature through translated works. After the initial, less valued examples, the novel began to acquire local characteristics, reflecting the issues of the time and contributing to the collective memory of the society. Early works focused on themes such as women's education, marriage choices, and superstitions. Later, the novel took on a role in shaping society across social and political spheres. One of the pioneers of modern Egyptian literature, Tawfiq al-Haqim, though his passionate about theater, contributed to the development of the novel to address societal issues more effectively. In his work *Avdetu'r-Rûh* (The Return of the Soul, 1933), he used the arguments of intellectuals who were clinging to their deep-rooted past in response to the West. In addition to the sense of devotion that constitutes the theme of the novel, which is mainly about the life story of a fifteen-year-old teenager, problematics of the period like feudalism and superstitions were also the subjects of critique. Document analysis method has been used in the research and the research pattern was formed as a case study. The status of problem is to examine the elements of criticism in the content of the work of *Avdetu'r-Rûh*. The limited number of studies on the novel, which constitutes an important link of the first period Egyptian novel, reveals the importance of this research. This study aims to analyze the themes and issues addressed in this significant work within the context of al-Haqim's literary contributions.

Keywords: Egypt, Novel, Tawfiq al-Hakim, Criticism, Farmer

Geliş Tarihi/Received 27.09.2024
Revizyon Tarihi/Revision 02.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted 07.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 29.12.2025

Atf:

Çelenlioğlu, A. (2025). Tevfik el-Hakîm'in Avdetu't-Rûh Adlı Eserinde Varoluş İlkesi: Adanmışlık. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 75, 76-83.

Cite this article:

Çelenlioğlu, A. (2025). The Principle of Presence in Tawfiq al-Hakim's Awdat al-Ruh: Devotion. *Journal of Literature and Humanities*, 75, 76-83.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

1914 yılında Muhammed Heykel'in Zeyneb adlı eseriyle ortaya çıkan roman sanatı, 20. yüzyılın ortalarına kadar çoğu yurt dışında eğitim görmüş entelektüellerin Batı ilim ve edebiyatını örnek alarak kaleme aldıkları ürünlerle devam etmiştir. Bu süreçte roman hem şekilsel olgunluğa erişmiş hem de toplumsal yapıda meydana gelen sorunsallardan beslenerek millî bir edebiyat olma yolunda tekâmül etmiştir. Romanın adeta bir kartopu gibi toplumun arasında yuvarlanıp büyürken içine kattıklarıyla Mısır toplumuna ayna tuttuğu görülür. Tüm ülke edebiyatlarında olduğu gibi toplumun hafızasını yaşatan Mısır romanı, geleceğinin inşası için ihtiyaç duyduğu çoğu şeyi içinde barındırmaktadır.

İlk dönem roman sanatı Batıyla temasın meydana getirdiği farkındalıkla önce kadın temasına odaklanmış, Zeyneb (1914) adlı ilk Mısır romanının konusu kadının eşini seçme hakkı olmuştur. Aynı konuyu Abdulkâdir el-Mâzinî'nin (1889-1948) İbrâhim el-Kâtip (1831) adlı eserde tartıştığı görülür (el-Mâzinî, 2011). Ancak söz konusu dönemde kadın hakları, eğitimi ve eş seçimi ile sınırlı kalmış, toplumsal cinsiyetçi söylem kadının çalışma hakkını uzun süre göz ardı etmiştir. Söz gelimi Mahmûd Tâhir Lâşîn (1894-1954), Hâvvâ bilâ Âdem (Ademsiz Havvâ; 1933) adlı eserinde erkeksiz kadının bir hiç olduğunu vurgularken (Lâşîn, 1934), Mâzini, İbrahim el Kâtip'te kadını sığ olmakla eleştirmiştir. Kadının birey olma hakkını savunan ilk yazar Tâhâ Hüseyin (1889-1973) olmuş Şeceretu'l-Bûs (Sefalet Ağacı; 1944) (Hüseyin, 2013) adlı eserde çok eşliliği eleştirirken Duâu'l-Keravân (Kerevan Kuşunun Çağrısı; 1934) (Hüseyin, 2017) adlı eserde ona iradesiyle hayatını şekillendirme hakkı tanımıştır.

İlk dönem Mısır romanının ana sorunsallarından bir diğeri modernite olmuş, hemen hemen her romanın içeriğinde değişimin izlerine rastlanmıştır.

Mısır'da ilk hikâye olarak kabule edilem Muhammed Teymûr'un (1892-1921) fi'l Kıtâr (Trende; 1917) adlı eseri çifti konusunu sorunsallaştırırken bu konunun daha çok ikinci dönem Mısır romanında tartışıldığı görülür. Romana realizmin hakim olduğu 1940'lı yıllarda fakirlikle hemen hemen eş anlamlı olan çifti kelimesi sosyal adalet zemininde ele alınmıştır.

Mısır'da Romanın Sorunsallarını Besleyen Faktörler

1822 yılında Bulak Matbaası'nın kurulması ve 1842 yılında Tercüme Heyeti'nin oluşturulmasıyla ivme kazanan Mısır'ın Batı ilim ve edebiyatıyla tanışma süreci, köklü bir edebî geçmişe sahip entelektüel kitlenin yeni mefhumları yeni kalıplarla yazma çabalarıyla devam etmiş, aşk maceraları etrafında şekillenen ilk ürünlerden sonra millî edebiyat kavramı oluşmaya başlamıştır. 1881 yılında Ahmet Urâbî Paşa'nın (1839-1911) siyasî ve ekonomik nedenlerle başlattığı isyanı (Görgün, 2004, s. 570) bastırmak ve Tefkîk Paşa'nın (1852-1892) otoritesini sağlamak amacıyla ülke topraklarına giren İngiltere'nin bu bilinci uyandırmada etkisi büyüktür. Cemalettin Afgânî de (1838-1897) Mısır'dan sürgün edildiği 1879 yılına kadar talebelerinin kurduğu Mısır (1877), Ticaret (1878) ve el-İskenderiye (1878) isimli gazetelerde yazdığı yazılarla bu bilincin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. "Mısır, Mısırınındır!" sloganını şiar edinen Afgânî'nin öğrencilerinden Mustafa Kâmil (1874-1908) görünüşte hukuk okumak ama aslında Mısır'daki İngiliz işgaline karşı Avrupa kamuoyu oluşturmak için Hidiv finansmanıya Fransa'ya gitmiş ancak yurt dışında ses getiremeyeceğini anlayarak milliyetçi harekete destek vermek üzere Mısır'a dönmüştür (Buzpınar, 2020, ss. 309-310). 1900 yılında kurduğu ve 1907 yılından itibaren İngilizce ve Fransızca olarak da çıkartmaya başladığı el-Livâ adlı gazetesinde çağdaşlarından çok daha keskin bir şekilde Mısır yurtseverliğini dile getirdiği görülür (Cleveland, 2008, s. 122). Mustafa Kâmil ve yandaşlarının gerçekleştirdiği eylem ve grevler Mısır toplumunun bir klasiği haline gelmiş 1919 ve 1936'da kitlesel bir direnişe dönüşen bu eylemlerle Mısır adım adım özgürlüğe doğru yürümüştür.

Urâbî isyanıyla Mısır'a girdikten sonra doküma fabrikalarına ucuz hammadde girdisi sağlamak için Mısır köylüsüne pamuk ekimini zorunlu kılan İngiltere, I. Dünya Savaşı sırasında (1915) sıkıyönetim ilan ederek zaten ekonomik açıdan zor durumda kalan halk arasından asker toplamaya başlamış, 20 Ocak 1916'da memurlar dışındaki erkeklerin İngiliz ordusuna alınmasını karara bağlamıştır (Lâşiyin, 1975, s. 75). Askere çağrılanların Abidin Meydanı'nda yaptığı gösterilerde çok sayıda kişinin yaralandığı bilinmektedir (er-Râfî, 1946, s. 30).

Savaş sonunda ABD başkanı Wilson'un açıkladığı ilkelerle bağımsızlık için ümitlenen Mısır ileri gelenleri ve hukukçulardan oluşan yedi kişi, İngiltere Yüksek Komiserliğine başvurarak Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ı temsil etmek istediğini söylemiş ancak talepleri reddedilince halk desteğine başvurmuştur. Halkın iradesini temsil ettiklerini söyleyerek bağımsızlık mesajları veren bu heyetle birlikte Mısır tarihinde adı en çok geçen Vefd partisi bu şekilde Sad Zağlûl (1857-1927) başkanlığında kurulmuş olur (Hitti, 2011, s. 1220).

İngiltere himayesini protesto eden harekete son vermek amacıyla Zağlûl'un Malta'ya sürülmesi halkın duygularını daha fazla harekete geçirmiş, ilk önce şehirde başlayan gösteriler her kesimden halkın desteğini alarak ülke çapında 1919 Devrimi adı verilen eyleme dönüşmüştür (Cleveland, 2008, s. 219).

Sonunda İngiliz yüksek komiseri General Allenby'nin, Zağlûl ile arkadaşlarına Paris Barış Konferansı'na katılma izni vermesiyle ortalık sakinleşmiş, Mısır halkının bu mücadelesi üzerinden çok zaman geçtikten sonra da Mısır romanının konuları arasında yer almaya devam etmiş, 1936 ve 1952 devrimlerini motive edecek gücün üreticisi olmuştur. Mısır'ın yerel

yöneticilerine kavuştuğu bu tarihe kadar özgürlük teması, çiftçi sorunu, fakirlik, modernite ve kadın teması romanın ana sorunsalları arasında yer almıştır.

Yukarıda ifade edilen siyasi görüntünün sonucu olarak toprak reformunun gerçekleştiği 1952 yılına kadar devam eden çiftçi sorunu; Mısır'ın İngiltere için ham madde üreticisi haline gelmesinin yanında yüksek vergi yükü nedeniyle gittikçe zor bir hal almıştır. I. Dünya Savaşı sırasında ekonomisini savaşa göre düzenleyen İngiltere, pamuk arazisini küçültüp kredilere sınırlama getirince pamuk fiyatları düşmüş, devlet vergi ve banka borçlarının tahsilinde zorluk çıkarana karşı şiddet kullanacağını duyurmuştur (en-Nahhâs, 1985, s. 25). Borcunu ödemek için varını yoğunu satan köylünün bir kısmı başkasının toprağında işçi durumuna düşerken toprağını kurtarabilen çiftçi vergi yükü ve sulama sorunuyla mücadele etmek zorunda kalmıştır (Marsot, 2010, s. 80).

Köy romancısı olarak tanınan ve el-Ârd (eş-Şarkâvî, 1990) romanında çiftçinin samimiyeti, doğallığı, gelenekleri ve değerleri yanında fakirliğini hikâyeleştiren Abdurrahmân eş Şarkâvî başta olmak üzere ilk dönem roman yazarlarından çoğu, bu sorunsalı bazen acıyarak bazen şaşkınlıkla konu edinmiştir. Göz ardı edilemeyecek bir hal alan çiftçi gerçeği, her yazarın kendi bakış açısına göre şekillenmiştir.

Feodal yapının bir uzantısı olarak maraba konumundaki çiftçinin hâkir durumu ilk kez Hakîm'in söz konusu eserinde mistik bir kompozisyonla sunulurken onun çiftçinin adanmışlık durumunu yücelttiği görülür. Aslında bu moderniteyle birlikte Batı'da yalnızlaşan insanın karşısına manevi duygularla Doğu'yu çıkarması durumudur.

Problem Durumu

Romanın, konu edindiği toplumun sorunsallarını ele aldığı tezinden hareketle ilk dönem Mısır Romanının önemli bir halkasını oluşturan *Avdetu'r-Rûh* adlı eserin içeriğinde yer alan eleştiri unsurlarının araştırılmasıdır.

Yöntem

Bu araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel bir veri analiz yöntemi olan doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri incelemek ve değerlendirmek için kullanılan sistemli bir yöntemdir (Kıral, 2020). Araştırmanın desenini durum çalışması oluşturmaktadır. Durum çalışması, güncel bir olayı inceleyerek detaylı bir analizle nasıl ve niçin sorularıyla veriler toplamayı amaçlayan bir nitel araştırma desenidir (Berg, 2001). Çalışmada amaçlı örneklem yöntemi kullanılmış, modern Mısır tarihi ve Mısır edebiyatını konu edinen eserlerle roman örnekleri incelenmiştir.

Bulgular

İlk Dönem Mısır romanı çoğu yazarın biyografisi olarak şekillendiği için roman yazar ilişkisi oldukça barizdir. Bu yazarlardan biri olan Tefkîk el-Hakîm'in *Usfûr mineş-Şark* romanını Fransa'da yaşadığı olay ve karşılaştığı karakterlerle şekillendirdiği bilinmektedir. Makalenin konusu olan roman ile yazarın hayatı arasındaki ilişki de dikkat çekicidir. Bundan sonraki satırlarda bu konuya temas edildikten sonra eser, içerdiği eleştiri başlıkları altında analiz edilerek örneklendirilecektir.

Tefkîk el-Hakîm ve Roman Sanatı

Köklü geleneğin uzantısı olarak şiirin revaçta olduğu ancak değişen dünyaya binaen yeni formların toplumsal olguları ele almaya hazırlandığı bir dönemde nesir küçük adımlarla ilerleyerek filizlenmeye başlamıştır. Bunun hiç de kolay olmadığı Heykel'in ilk Mısır romanı olan *Zeyneb'e* adını yazmamasında görülür. Tefkîk el-Hakîm otobiyografisini kaleme aldığı *Sicnu'l-Umr* adlı eserinde bunu aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

Bendeki sanat perisi bir kere tiyatro elbisesini giydikten sonra yoluna bununla devam etmiş, sanatın diğer dallarından herhangi birine yönelmeyi düşünmemiştir. Hatta sonraları hikâye ve roman tarzını denemiş; bunu, ülkesine olan hamasi duygularını ve toplumsal dönüşümdeki görüşlerini ifade etme, edebiyatın o dönemde yeni olan kalıplarını kullanmaya olan ihtiyacı giderme nedeniyle yapmıştır. Zira hikâye ve romandan başka bir kalıp yeni konuları ifade etmeye uygun değildir. O günlerde yeni doğmuş olan bu iki kalıbın pekişmesi ve diğer Arap edebiyatı formlarının gördüğü saygıyı görmesi, daha da önemlisi Arap edebiyatının bir dalı olduğunun kabul edilmesi için sanat kabiliyeti olan herkes tarafından desteklenmesi gerekmiştir. Bu ikisi (hikâye, roman) adıyla kumar oynama cesareti gösteren maceraperestlerin uğraştığı tiyatro, müzik, resim, heykel gibi sanatlar arasında yer aldığı için merhum Heykel'in *Zeyneb* adlı romanının gölgede kalması, müellifinin ikinci baskıya kadar adını zikretmeye cesaret edememesi yadırganmamalıdır. (el-Hakîm, 2008, ss. 122-123)

Tefkîk el-Hakîm roman sanatını desteklemek için Paris'te yazmaya başladığı *Avdetu'r-Rûh* adlı romandan yüz sayfa kaleme aldıktan sonra bundan vazgeçip uzun zamandır planladığı sanata dair üç ciltlik hacimli bir eser yazmayı düşünmüştür. Ancak daha sonra nasıl olsa birilerinin sanat tarihi alanında bir eser kaleme alma ihtimaline rağmen insan hayatını ele alan şahsi tecrübesinin başka biri tarafından yazılamayacağı endişesiyle romanı yazmaya devam etmiştir.

Bir Mısır romanı kaleme almak ya da Mısır anlatı sanatını inşa etmek ancak bu ülkede ve bu ülke evladının elinde

yeşerecek bir tohumdur. Her nesil toprağını kendinden daha sonra gelecek nesle hazırlamaktan mesuldür. Özellikle, henüz sanatsal bir kalıp olarak oturmamış modern roman sanatı söz konusuysa bunu geleceğe bırakmak hiç doğru olmaz. Çünkü gelecek bugünün üzerinde yükselir. Bugün yazılacak romanlar yarın olgunlaşacak olan roman halkalarından başkası değildir. Gelişmemizin bu önemli aşamasında, toplumsal yapı ve ulusal kimliğin gerektirdiği yeni konuları betimlemek için romana şiddetle ihtiyaç duyulduğu bu dönemde zincirin bir halkasında yaşanacak kopukluk romanın gelişmesine engel olacaktır. (el-Hakîm, 2008, ss. 124-125)

Tevfik el-Hakîm bu amaçla kaleme aldığı eserinde tarihe not düşmekten ziyade 20. yüzyılın başlarında ülkenin içinden geçtiği zorlu süreçte on beş yaşlarındaki bir çocuğun hissiyatını kaleme almak istemiştir. Yoğun duygularını ifade etmekte yaşadığı acizlik nedeniyle çok daha büyük hacimli planladığı eserine ara vermiş ve daha sonra Tanta'da savcı olarak çalıştığı yıllarda iyi bir okuyucu olan istinaf hâkimi arkadaşının ısrarıyla olduğu şekilde yayınlamıştır. 1919 Ayaklanması yıllarına tesadüf eden olaylarla biten ikinci ciltte yazarın nihai bir sona varmamasının nedeni bu olsa gerektir. O yıllarda Vefd öncülüğünde gerçekleşen halk direnişi başarıya ulaşırken daha sonra Vefd'e olan güvenin sarsılması yazarın romana devam etme iştiağını kırmıştır (el-Hakîm, 2008, s. 126).

Yazarın yine Paris'te kaleme aldığı Ufûr Mine's-Şark (Doğulu Güvercin, 1938) ve kırsalda savcı yardımcısı olarak çalıştığı sırada tuttuğu güncesinden oluşan romanı Yevmiyyât-u Nâib fî'l-Eryâf (Bir Savcının Taşra Günlüğü, 1937) bireysel tecrübelerinden yola çıkarak yazılmış ancak gündeme dair oldukça fazla içerik barındıran önemli yapıtlardır. Yazarın yer yer gülmeceye varan üslûbu Yevmiyyât-ı Nâib fî'l-Eryâf adlı eserinde daha barizken geri kalan iki romanda aşk, yaşamın odağına oturmuştur. Toplumsal eleştirinin önemli kaynaklarından olan eserleri sadece Mısır toplum yapısına değil, söz konusu dönemde tüm dünyaya dair içerdiği bilgiler bakımından önemlidir. Tiyatro sanatının öncüsü olan Tevfik el-Hakîm arzu ettiği şekilde roman sanatının da önemli halkalarından birini oluşturmuştur.

Avdetu'r-Rûh (Ruhun Dönüşü, 1933)

Tevfik el-Hakîm; 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiliz sömürgesi altındaki Mısır'ın siyasi ve toplumsal açıdan zorlu bir süreçten geçtiği, modernitenin yüksek zümrenin yaşam alanından çıkıp sıradan halkın arasında yayılmaya başladığı bir dönemde kaleme aldığı söz konusu eserde, Muhsîn adlı on beş yaşlarındaki bir çocuğun hikâyesini anlatır. Romanlarını kendi yaşam tecrübesinden hareketle kaleme aldığı düşünüldüğünde Muhsîn ile aralarındaki benzerlik dikkat çekmektedir.

Tevfik el-Hakîm'in Türkiye'den Mısır'a göç eden bir aileye mensup olan annesi, çağına göre iyi bir eğitim almıştır. Demanhor beldesinde babasından kalan toprağı işleyen annenin ev içindeki otoritesi oldukça güçlüdür (el-Hakîm, 2008, ss. 15-16). Tevfik el-Hakîm lise eğitimine İskenderiye'de başlamış, tiyatroya olan düşkünlüğü nedeniyle birinci sınıfı iki yıl okuduktan sonra ikinci sınıfa geçmeyi başarsa da matematik derslerindeki başarısızlığı devam etmiştir. O sırada aileyi, büyüğü matematik öğretmeni, küçüğü mühendis okulunda birinci sınıf öğrencisi olan amcaları ile Kahire'deki küçük mütevazı evlerinde onlara refakat eden halası ziyaret eder. Tevfik el-Hakîm'in matematik dersinde zayıf olduğunu öğrenen akrabaları, onu Kahire'ye davet ederek bitirme sınavlarında yardımcı olmayı teklif etmiştir. Böylelikle üç cüneyh bakım masrafını ailesi karşılamak üzere Kahire'de okumasına karar verilir (el-Hakîm, 2008, ss. 103-104).

Romanda lise öğrencisi olan Muhsîn de ailesi Demanhor'daki tarım arazileriyle ilgilenmek için İskenderiye'de ikamet ettiğinden Tevfik el-Hakîm'in hayatında olduğu gibi Kahire'de amcalarının yanında kalmaktadır. Matematik öğretmeni büyük amcası Hanefî, mühendislik fakültesinde okuyan küçük amcası Abduh, askeriyedeki görevinden işlediği yüz kızartıcı suç nedeniyle uzaklaştırılan Yüzbaşı Selîm ve kırk yaşlarında, hiç evlenmemiş hala Zennûbe'nin yaşadığı iki göz evin bir odası, yan yana sıralanmış döşeklerle beş erkeğe tahsis edilmişken diğerinde hala kalmaktadır. Muhsîn'in babasının ikamet masrafı olarak gönderdiği ücret ve öğretmen amcanın aldığı maaşla kıt kanaat geçinen aile, Zennûbe'nin alt katta oturan iş adamı Mustafa Bey'i elde edebilmek için büyücülere harcadığı paralarla ayın sonunu getirmekte güçlük çekmektedir. Öğretmen Hanefî ve Mebrûk dışında sırasıyla Muhsîn, Abduh ve Selîm yüzbaşının âşık olduğu Doktor Hilmî Bey'in on yedi yaşındaki kızı Seniyye'nin Mustafa Bey ile yaşadığı aşkın ortaya çıkması aile için yıkım olur.

Ana temayı aşk ve adanmışlığın oluşturduğu romanda söz konusu dönemin sorunsallarından modernite, batıl inançlar, feodalite gibi olgulara da atıfta bulunulmuştur. İki cilt ve 509 sayfadan oluşan romanda konuşma cümlelerinde halk dili kullanılmıştır. Eser söz konusu dönemde yazılan fasih eserler arasında en fazla halk dilini içeren bir yapıttır.

Ruhun Geri Dönüşü

Tevfik el-Hakîm'in varlığı, acı çekme ve hissiyata bağlayan tutkulu doğası Ufûr mine's-Şark adlı romanında da karşımıza çıkmaktadır. Paris'te Alfred de Musset'in büstü üzerinde yazan "Ancak büyük acılar bizi güçlü yapar" (el-Hakîm, 1998, s. 11) cümlesini hayranlıkla terennüm eden yazar, orada yaşadığı karşılıksız aşkı, dinî ve millî duyguların potasında eritmeye çalışarak varlık bilincini hissedişe bağlamıştır. Ruhun Dönüşü romanında ise aşk ile bilinç kazanan bedenler kendilerini adadıkları olgularda var olmuş, başka bir ifade ile yoklukta varoluşu tatmışlardır. Beşerî aşkla başlayan adanmışlık, tarihte

Mısır firavunu Khufu için inşa edilen anıt mezar uğruna varlığını feda eden işçilerle, bedenini toprağı adayan köylülere uzanan bir çizgide seyretmiştir. Tevfik el- Hâkîm'in bu tavrı Mısır milliyetçiliğinin referansıdır (Menküç, 2012). O, Batı karşısında doğu mistisizmini ve inanç olgusunu ön plana çıkardığı Usfûr mine's- Şark adlı eserinde 'Aletlerin gürültüsünden ve çıkarıcı insanların hırsından uzak bilime gelince; ona, insan dehasının bir tezahürü olan yüce gerçeğin bilgisine susamışlıkla Doğu sahip çıkmıştır.'cümleleriyle adanmışlık olgusunun altını çizmiştir (el-Hakîm, 1998, s. 179) .

Beşerî Aşkın Dirilttiği Bedenler

el-Hakîm'in Batı karşısında Doğu mistisizmini vurgulamak için öne çıkardığı adanmışlık ögesi bireysel ve toplumsal olarak ele alınmış, aşkın gücü kendinden geçiş yerine farkındalık olarak betimlenmiştir. Kahire'de mütevazı bir evin tek odasında yan yana serilmiş yataklarda bir arada kalırken kanıksanmış bu hayatı yadırgamayan üç delikanlı, aşkla canlanan ruhun bilinciyle varlıklarında ve yaşamlarında farkındalık kazanmıştır. Muhsîn'in piyano dersi almak için gittiği Seniyye'nin yanından döndüğünde hissettiği bu duygu, elektrik kablosunu onarmak için o eve giren Abdûh ve piyanoyu tamir ettiği sırada Seniyye'yi gören Selîm için de aynıdır: "Muhsin ilk defa yaşam şartlarının farkına vardı: Aynı odada kalan beş kişi. Kendilerini halk olarak tanımlayan bu insanlar için; kendisi, amcaları ve Mebrûk için daha önceleri mutluluk kaynağı olan bu ortak yaşama ilk defa kin duyuyordu..."(el-Hakîm, 2009, s. 109)

Seniyye'nin yanından geldiğinde yaşamına dair farkındalık kazanan Abdûh da aynı odadaki bu birliktelikten aralarındaki sahte bağı fark ederek rahatsız olmuştur:

Son olarak ortak kullandıkları yatak odasına yöneldi, kimsenin olmadığını gördü, çıkmak isteyerek hızla sırtını döndü. Ruhu daraldı, alev alev yanan kalbini yalnızlık ve sessizliğin soğukluğu sarmıştı. Hayalinde yatak odasında yan yana uzanmış ailenin görüntüsü canlandı. İlk defa odaya bakınca garip bir duygu hissetmişti. Komşunun evinden geldiğinde Muhsîn'in aynı odada beş kişi kalmalarından duyduğu tiksintiye benzer bir duyguydu. Muhsîn'in hayal gücünü salıvermesi için yalnızlığa duyduğu ihtiyaçtan hissettiği bu duyguyu Abdûh aynı odada yaşayan beş kişi arasındaki bağı gerçek olmadığını düşündüğünde hissetmişti. (el-Hakîm, 2009, s. 200)

Son olarak Seniyye'nin bozulan piyanosunu tamir etmeye giden Selîm yüzbaşı döndüğünde aynı farkındalıkla odayı süzmüş bunca zaman aynı odada nasıl birlikte kaldıklarına şaşırmıştır: "Yatak odasına ve yan yana dizilmiş aile fertlerine baktı, dudaklarında küçümseme ifadesi belirdi, ilk defa yaşantısını yadırgıyordu. Dört, beş kişi bunca zaman aynı odada nasıl kalabildiklerine şaşırıyordu." (el-Hakîm, 2009, s. 215)

Aşkın gücüyle dirilen ruh yine aşk için kendini feda etmeye hazırdır.

Mabuda Adanmışlık

Tevfik el-Hakîm ruhların aşkla dirildiğini betimlediği yukarıdaki satırlardan sonra Doğulu romantizmine bürünerek Usfûr Mine's-Şark'taki mistisizme benzer şekilde adanmışlık duygusunu olumlar. Kendinden önce Afgânî ve Abdûh'un karşı çıktığı eylemsiz tevekkül bir meziyet gibi göstermesi belki de Fransa'da Batı materyalizmine karşı geliştirdiği bir savunma mekanizmasıdır. Zira romanda kırsalı ziyarete gelen İngiliz sulama müfettişi ile Fransız arkeolog arasında geçen aşağıdaki ifadeler günümüze kadar Doğulu toplumlara yapılan eleştirinin odağını oluşturmuştur. Kendini firavuna adayan halk ya da toprağına adayan çiftçi kısacası acıdan zevk alan bu toplum 21. yüzyılda başarısız direnişlerin faili olmaya devam etmektedir. Doğulu toplumdaki adanmışlık duygusunu yücelten el-Hakîm farkında olmadan Batı'da elde edilen özgürlüğün aksine Doğulu toplumların kurban olmadaki teslimiyetini olumlamaktadır:

Farklı kalplerden çıkan şu sesi duyuyor musun? Aynı kalpten çıktığını hayal edebiliyor musun? Seni temin ederim ki bu topluluk birlikte yorulmaktan zevk alıyor. İşte bizimle onlar arasındaki fark bu. İşçilerimiz ortak bir acı hissedecek olsa başlarına gelene rıza göstermeksizin isyan edip başkaldırırken onların çiftçileri ortak acı duymaktan gizli bir zevk alıyorlar. Ne garip geleceğin sanayi toplumu... (el-Hakîm, 2009, s. 57)

Piramitlerin aynı duyguyla inşa edildiğini hatırlarsan şaşkınlığın azalacaktır. Bu halk, bir zamanlar ilahlık simgesi ve amaç sembolü olan Khufu uğruna acı çeken yekpare bir insanlık külesine dönüşmüş olmasaydı böyle bir yapı nasıl inşa edilirdi.

Fransız arkeolog sözlerine devam etti: İşte bu halk bu ruhu hâlâ muhafaza etmeye devam ediyor.

İngiliz hemen atıldı: Hangi ruh?

Kölelik ruhu. (...) Evet Mr. Black, bu zavallı halkı küçük görme aynı güç içinde gizli eksik olan bir şey var sadece...

Nedir?

Mabut (el-Hakîm, 2009, ss. 58-59).

Biz Avrupalıların dili duyu dili olduğu için bunu anlamamakta mazuruz. Bu halkı tek vücut haline getirip mabut uğruna acıya razı olarak, mutluluk içinde ve mütebessim bir çehreyle omuzunda taş taşıtan bu duyguyu bilemeyiz. Eminim ki piramitleri inşa eden binlerce kişiden müteşekkil o topluluk Yunan Herodot'un akılsızlık ve cehaletle sandığı gibi kerhen değil, bugün torunları mahsulü toplarken yaptığı gibi, mabuda şarkılar söyleyerek zarafetle çalışıyorlardı.

Bir kişi uğruna acı çekmenin lezzeti... (el-Hakîm, 2009, s. 51).

Tevfik el-Hakîm'in Batı karşısında doğulu mistisizme sarılırken bu cümleleri Fransız arkeoloğa söyletmesi oldukça manidardır. Arkeoloğa söylettiği: "Bugünkü Batılı toplumlardan okulu çıkardığında geriye bir şey kalmayacaktır. Batı ilmi sathi birer sembolden öteye geçemezken Mısır'ın kuvveti kalbinde gizlidir." cümleleriyle el-Hakîm söz konusu dönemde köklü geçmişe sarılarak övünç arayan aydın zümreyi hatırlatmaktadır (el-Hakîm, 2009, s. 52). Romanda tüm konuşma cümlelerinin halk diliyle yazılmış olması da bunun bir işaretidir.

Feodalite

Mısır'da söz konusu yıllarda nüfusun %82'sini oluşturan çiftçi kesim toprakların büyük bir kısmına sahip bey ve paşalarının elinde işçi konumunda çalışırken, küçük bir kısmı sahip olduğu az bir toprağı ekip biçerek devlete olan borcunu ödemekle meşguldür. Romanda Tevfik el-Hakîm'in yaşamında olduğu gibi ailesi Demanhor'da çiftlik sahibi olan Muhsîn tatilde onları ziyarete gitmiş Seniyye'ye olan özlemini unutmak için köy sokaklarında dolaşırken köylünün durumuna yakından şahit olmuştur. İnek ve yeni doğmuş buzağıyla aynı odada bulunan emzikli bir çocuğun görüntüsünden romantik bir çıkarımda bulunan yazar köklü geçmişle bağ kurarak övünç elde etmeye çalışır:

Ev sahiplerinin yatak odası olmalıydı, zira içinde fırın, fırının üst tarafında bir hasır ve örtü vardı. Odanın bir köşesinde önünde ot yığını bulunan bir inekle onun arka ayaklarının arasından memelerine yapışmış bir buzağı gördü. Muhsîn'i dehşete düşüren asıl şey ise buzağının yanında emzikli bir çocuğun olmasıydı. Bebek buzağıyı itekleyip ineği emmesine yardımcı olurken inek sakin, sessiz ne ona ne de diğerine karışıyor sanki ikisini de birbirine tercih etmek istemiyordu. Sanki bebek de buzağı da ikisinin çocuğuydu. Ne güzel bir manzara! Ne müthiş bir mana! (...)

Muhsîn'in ne hissettiği akıl ve mantık diline çevrilebilse, iki farklı varlıktaki bu birliğe, temizlik ve saflıktaki bu benzerliğe olan hayreti anlaşılırdı. (...) Kainattaki birliği hissetmek Allah'ın varlığını hissetmek demekti. (...)

Muhsîn eski Mısır tarihi dersi sayesinde bir şeyi daha anlayabilmişti; bu manzara ona aralarında güçlü bir bağ olmasa da eski Mısırlıların hayvanlara tapınmasını hatırlatmıştı. (...)

Eski Mısırlılar varlıktaki birliği farklı yaratıklar arasındaki ittihadı bilmiyor değillerdi ya. Onların yarısı hayvan yarısı insan şeklindeki ilahlık sembolü kâinattaki birliği anladıklarının işareti değil miydi? (...) Şu anda da Mısır çiftçileri kalplerinde hayvanları kutsayıp onlarla aynı evde yaşamaktan aynı odada uyumaktan kaçınıyorlardı (el-Hakîm, 2009, ss. 29-31).

Tevfik el-Hakîm aynı satırlarda köylüler arasındaki yardımlaşma duygusuna değinmiş, zehirlenen öküzünü kesmek zorunda kalan çiftçiye yardım etmek için etini satın alan köylülerden bahsetmiştir (el-Hakîm, 2009, ss. 33-34). Çiftçilerdeki bu samimiyet ve yaşama gösterdikleri rıza efendilerinden gördükleri nahoş muamelede de görülmektedir. Muhsîn'in annesi İngiliz sulama müfettişi ve Fransız arkeoloğa vereceği ziyafet için kâhyadan küçük baş hayvan getirmesini ister. Elinde birkaç güvercin ve tavukla çıka gelen kâhyaya bunları mı bulabildin diye çıkışınca aralarında geçen konuşma aşağıdaki gibidir:

-Çiftçiler zavallı fakir insanlar hanımefendi.

Hanım öfkeyle cevap verdi:

-Zavallı fakirler! Kırbacı kullansaydın bunun iki katını getirirdin. Ama sen aptalın tekisin.

Kâhya bir müddet sustu, sonra kafasını kaldırıp kuzu kapamaya işaret etti ve işte bu fazlasıyla iyi hanımefendi dedi. Biz çiftçiler eti hiç yalansız yılda bir kez yeriz. (...)

Hanım, kâhyaya döndüğünde elbisesini fırsat bilerek:

-Git söyle çiftçilere en güzel elbiselerini giysinler, diye emretti.

Kâhya utanarak gözlerini yere dikti, tek bir kelime bile etmemiş, yüzü kızarmıştı. Gizlice ona bakan Muhsîn gördüklerinden müteessirdi. Kâhyanın durumunu fark eden hanım bu kez aynı şeyi kuvvetle tekrar etti:

-Allah, Allah! İlginç gerçekten. Ne diye dikiliyor ne bekliyorsun?

Adam doğal bir şaşkınlık ve utanç içinde gözleri yerde olduğu halde kekeleyerek cevap verdi:

-Giyecek bundan daha iyi bir kıyafetim yok efendim (el-Hakîm, 2009, ss. 41-42).

Muhsîn anne babasının çiftçileri hor gören tavrına alınmış, Kahire'de mütevazı bir hayat süren amcalarının yanında daha mutlu olduğunu düşünmüştür. Fakir bir aileden gelen köy kökenli babası annesinin sunduğu imkânlarla tabaka atlamışken bu tavırları Muhsîn'i şaşırtmaktadır: "Babasının şahsiyetini ve geçmişini düşünmeye başladı. Her şeyden önce o da bir çiftçi değil miydi? Geçmişte olduğu gibi hâlâ çiftçiydi. Onu değiştiren neydi? Elbiseleri, pahalı asası, ayakkabıları, çorapları ve elmas yüzüğü mü?!" (el-Hakîm, 2009, s. 15).

Modernite

Mısır'da Napolyon istilasıyla başlayan modernite yurt dışına giden burslu öğrencilerin yurda dönüşü, matbaanın kurulmasıyla hızlanan çeviri hareketleri ve İngiliz sömürgesi altında değişen yaşam biçimiyle sıradan evlere kadar sirayet etmiştir:

Seniyye balkonda Zennûbe'ye selam vereceği sırada Muhsîn'i görerek uzaklaşmak istemiş Zennûbe "Sen medrese görmüş eğitimli bir kızsın, küçük çocuktan mı utanacaksın?" sözleriyle onu cesaretlendirince Seniyye "Bonsuvar!" diye selamlayarak yanlarına gelmiştir (el-Hakîm, 2009, ss. 81-82). Seniyye'nin piyano çalması, modern tarzda döşenmiş evleri (el-Hakîm, 2009, s. 46), giydiği son moda kıyafetler, annenin çiftlikteki yaşam biçimi modernite araçları olarak romanda yer alan unsurlardır.

Büyü

Mısır'da Batılılaşma ile başlayan moderniteye rağmen ilk dönem romanların öncelikli sorunsallarından biri olan büyü, söz konusu romanda da eleştiri unsurudur. Kırk yaşlarında henüz evlenmemiş bir kadın olan Zennûbe alt komşu Mustafa Bey'e gönlünü kaptırdığında onu elde etmek için büyücülerin yolunu tutmuş büyük meblağlar ödediği bu insanların istediklerini yapmak ayrı bir sorun oluşturmuştur.

Romanda şeyhe aracılık ederek danışanlarla görüşen karısı, büyü yapmak için Zennûbe'den sevgilisinin başının tam orta yerinden bir tutam saç ve hüthütün kalbini getirmesini istemiştir (el-Hakîm, 2009, s. 73). Mustafa Bey'in saçını alabilmek için türlü yollar deneyen Zennûbe ne yazık ki onun Seniyye'ye gönlünü kaptırdığını öğrendikten sonra ölmesi için büyü yapmaya yeltenir.

Sonuç

Modern dönemlerin anlatı sanatı olan roman, yerel renklerine kavuşuncaya kadar başarısız ilk örneklerinden sonra özellikle toplumsal sorunları ele almada gösterdiği başarı ile yazarların ilgi odağı olmuştur. Her ülke edebiyatında olduğu gibi Mısır toplumsal yaşamının da güncesini tutmaya devam etmiştir.

Toplumun aynası olan roman ait olduğu dönemin sorunsallarını konu edinirken yazarın bakış açısı ve ideolojisi ile birbirinden farklılaşmıştır. Bu anlamda ilk dönem Mısır romanında bağımsızlık hareketinin ana sembollerinden olan 1919 Devrimi, modernite, çiftçi ve gelenekler, yazarın bu konudaki tutumuna göre değişik kompozisyonlarda servis edilirken hayata farklı açılardan bakma şansı da vermektedir.

Tevfik el-Hakîm 1927 yılında kaleme aldığı *Avdetu'r-Rûh* adlı eserini çok ciltli olarak planlamış ancak ara verdikten sonra Mısır'ın değişen şartları nedeniyle tamamlamaya olan iştiağını yitirdiği için eser olduğu şekliyle 1933 yılında basılmıştır. 1919 Devrim hareketiyle sonlanan romanda Muhsîn ve ailesinin hikâyesi yarım kalsa da eser, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır'ın Batılılaşmaya karşı tavrını ve dönemin sorunsallarını ortaya koymada oldukça başarılıdır.

Mısır'ın Napolyon istilasıyla başlayan Batılılaşma sürecinde zengin tarihi mirası ön plana çıkararak Doğu romantizmine sarılan entelektüel kesimin bir örneği olarak Tevfik el-Hakîm, kadere teslimiyeti mabuda adanmışlık olarak sembolize ederken çiftçinin yaşam alanını büyük baş hayvanıyla paylaşmasını ise fakirlik yerine atalarının yarı insan yarı hayvan şeklinde tasarladığı kutsal varlıklarla birleştirme yoluna gitmiştir. Aşkın dirilten gücü, Muhsîn ve amcaları, Seniyye'ye âşık olduktan sonra hayatlarına karşı yaşadıkları farkındalıkta ortaya çıkarken adanmışlıkla bu duygunun köreltilmesi bir tezat oluşturmaktadır.

Roman içeriğinde ilk dönem Mısır romanının önemli sorunsallarından biri olan büyü olgusu yazarın gülmece içeren üslubuyla yerini almış, ödenen büyük meblağlar yanında büyü malzemelerindeki imkânsızlıkla konu çarpıcı şekilde işlenmiştir.

Yeni ile eskinin yarış halinde olduğu bu dönemde yazarın sıklıkla kullandığı son moda ifadesi ve piyano, modernite araçları olarak romanda yer alan unsurlardır.

İki cilt ve 509 sayfadan oluşan romanda konuşma cümlelerinde yerel dil kullanılmış ve eser yazarın arzu ettiği şekilde romanın gelişme sürecinde önemli bir halkayı oluşturmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Berg, B. L. (2001). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Allyn and Bacon.
- Buzpınar, Ş. T. (2020). Mustafa Kâmil Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 309-310).
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. Agora Kitaplığı.
- el-Hakîm, T. (1998). *Uşûr Mine's-Şark*. Dâru'l-Mısır li't-Tıbâati.
- el-Hakîm, T. (2008). *Sicnu'l-umr*. Dâru's-Şurûk.
- el-Hakîm, T. (2009). *Avdetu'r-ruh*. Mektebetu'l-Âdab.
- el-Mâzinî, A. (2011). *İbrâhîm el-Kâtib*. Müessese Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe.

- en-Nahhâs, M. (1985). *Siyasetü'l-ihtilâl ticahe'l-hareketi'l-vataniyye min 1914-1936*. el-Heyetu'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitab.
- er-Râfiî, A. (1946). *Tarihu Mısır el-Kavmî 1914-1951*. Dâru'l-Meârif.
- eş-Şarkâvî, A. (1990). *el-Ard*. Müessesât b. Abdullah.
- Görgün, H. (2004). Mısır: Fransız işgali ve sonrası. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 569-575).
- Hitti, P. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. Boğaziçi Yayınları.
- Hüseyin, T. (2013). *Şecerâtu'l-Bû's*. Müessesetü'l-Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe.
- Hüseyin, T. (2017). *Duâ'u'l-Kerâvan*. Hindâvî.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Lâşin, M. T. (1934). *Havvâ Bilâ Âdem*. Matbaatu'l-İtimat.
- Lâşijn, A. (1975). *Sad Zağlûl ve Devruhu fi Siyaseti'l-Misriyye*. Dâru'l-Avde.
- Marsot, A. L. el-Sayyid. (2010). *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Menküç, H. (2012). 1. Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi. *Mısır Milliyetçiliğinin Temel Kaynaklarından Biri Olarak Avdetu'r-ruh ve Tevfik el-Hakîm*, 137.